

Rumindretningen i romanske landsbykirker

Af Olaf Olsen

De systematiske arkæologiske udgravninger, som siden 1953 er foretaget i danske kirker, har koncentreret sig om eftersøgningen af de romanske kirkers forgængere – missionstidens og den tidlige middelalters trækirker. Her har arkæologien kunnet føje et helt nyt kapitel til vor ældste kirkehistorie. Men også om de nustående kirker har kirkegulvsundersøgelserne bragt værdifulde oplysninger. Således har man hyppigt kunnet supplere den bygningshistoriske viden, der kan aflæses i kirkemurene, f. eks. ved påvisningen af standsninger i byggeriet, provisoriske indretninger og forsvundne bygningsdele[1]. Stolpehuller fra bygningsstilladser bringer os på nært hold af selve byggeriet[2], og blysmeltningssgruber i gulvet inden for kirkedørene viser ret overraskende, at kirkerne ofte fra første færd har været forsynet med kostbare blytage[3]. Talrige fragmenter af middelalderligt vinduesglas fortæller, at glasmalerier har prydet kirkerummene i langt større omfang, end man tid-

[1] Som eksempel kan fremdrages Hørdum kirke, Hassing hrd., hvor en undersøgelse 1955 viste, at den tilsyneladende homogene kvaderstenskirke var opført i flere tempi: først koret, dernæst et provisorisk skib af træ og sluttelig romansk skib og vesttårn. Dette tårn blev senere i middelalderen nedrevet til skibets tagfodshøjde og underrummet inddraget i skibet. På grund af omsætninger i murværket gav tårnet sig ikke til kende ved studium af væggene, men det dokumenteredes ved fundet af fundamenter for den arkadedelte mur mod skibet i gulvet. Jfr. Elna Møller og Olaf Olsen: Danske trækirker. Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, p. 43.

[2] Knud J. Krogh: Stilladser til et kirkebyggeri i 1100-tallet. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1959, p. 201 ff. Endv. Elna Møller: Den middelalderlige kirke som byggeplads. Fortid og Nutid XXI, 1961, p. 264 f, og Olaf Olsen: Sankt Ibs kirke i Vindebode. Fra Københavns Amt 1962, p. 78 f.

[3] Knud J. Krogh: Arkæologiske undersøgelser i Nørre Nebel kirke. Fra Ribe Amt 1957, p. 297 ff og 331 f; Vilh. Nielsen: Nogle optegnelser fra restaureringen af Rimsø kirke. Fra Randers Amt 1957, p. 74, og Mogens Bencard: Arkæologiske undersøgelser i Ølgod kirke. Fra Ribe Amt 1962, p. 366.

ligere har erkendt[4], og i gulvene findes også hyppigt rester af forsvundne inventarstykker – et enkelt sted endog stumper af et volde- ligt nedbrudt gyldent alter[5]. Til dateringen af de enkelte byg- ningsdele i kirkerne bidrager de mange mønter, der så at sige altid fjæler sig i gulvene, og som iøvrigt også numismatisk er af betydelig værdi[6].

Her skal imidlertid berettes om en enkelt side af kirkegulvs- undersøgelserne: iagttagelserne vedrørende den oprindelige ind- retning af de romanske kirkerum. Til en indledning bør der falde nogle ord om vilkårene for disse fund.

Vistnok især for at modvirke gulvfugt har det ved kirkerestau- reringer siden middelalderen været en udbredt praksis at lægge nye gulve i et højere niveau end de gamle. Ude på kirkegården hævedes terrænet langsomt ved den stadige omgravning af jorden, ofte til- lige ved jordfygning. Inde i kirken fulgte man med, og det er ikke ualmindeligt at møde gulvhævninger på sammenlagt mellem en halv og en hel meter. Denne niveauhøjning er en af de vigtigste forudsætninger for de gode arkæologiske vilkår i kirkegulvene[7]. De yngre gulve ligger som en beskyttende kappe, der værner de ældre forekomster mod slid og nedbrydning. Misteltenen er begravelserne, der i tidens løb har afstedkommet voldsomme indgreb i kirkegulvene. De middelalderlige grave frembyder de færreste pro-

[4] Olaf Olsen: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark. Nationalmuseets Arbejdsmark 1958, p. 26 f. Aage Roussel: Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien. Dänemark (Corpus Vitrearum Medii Aevi Skandinavien, Stockholm 1965), p. 302 f. Olaf Olsen: De spedalskes kapel. Fynske Minder 1963, p. 26 f. – En fuldstændig registrant over fundene af middelalderligt glasmaleri i Danmark, med tegning af hvert enkelt skår i 1:1, udarbejdes for tiden af museumsassistent Birgit Als Hansen, Nationalmuseet.

[5] I Malt kirke, Malt hrd. Endvidere er i Rom kirke, Skodborg herred, fundet et prydbeslag fra et skrin ell. lign., forarbejdet i samme teknik som de gyldne altre.

[6] Olaf Olsen i Nationalmuseets Arbejdsmark 1958, p. 20 ff; samme: St. Jørgensbjerg kirke. Aarbøger 1960, p. 54 ff. Om fundenes numismatiske betydning, se Fritze Lindahl: Valdemarernes mønter, især Anno Domini MCCXXXIII-mønten, belyst ved løsfund fra kirkerne. Nordisk numismatisk Årsskrift 1963, p. 50 ff.

[7] I vore dage har man fået et effektivt middel mod gulvfugten i dræning om- kring kirkerne. Dette har mange steder haft til følge, at man har kunnet grave af gulvet og derved gengive kirkerummene forøget højde. Ved ukontrollerede afgrav- ninger er der i dette århundrede ødelagt store arkæologiske værdier i hundreder af kirker, og hertil kommer, at nye undergulve af beton ofte forsøger jordlagene i kirkerne. Først i årene 1955–57 blev de ukontrollerede afgravninger standset.

blemer – de er smalle og lidet dybe, der er sjældent ret mange af dem i almindelige landsbykirker, og de kan til tider selv være af betydelig arkæologisk interesse[8]. Men efter reformationen blev kirkerne i langt højere grad end tidligere begravelsessted. Christian IV's »Store Reces« tilstod præsten og kirkeværgerne fri begravelse i kirken, når de kaldtes bort i bestillingen[9], og præsterne har i vid udstrækning benyttet sig af denne rettighed. Kirkernes ejere og patroner er ligeledes ofte stedt til hvile i kirkerne, og i købstæderne havde kirkerne store indtægter af salg af gravsteder i kirkegulvene til velstillede borgere. Først i 1805 blev det forbudt at begrave inde i kirkerne[10].

De store og brede kister fra 1600- og 1700-tallet er i reglen sat så dybt ned i jorden, at nedgravningerne gennembryder alle kulturlag i kirkens gulv, og især i købstadskirker kan gravene ligge så tæt, at der næppe er uomgravede partier mellem dem. Mest generende for det kirkearkæologiske arbejde er de murede gravkrypter, som herremænd og storborgere lod opføre; hvor sådanne krypter er anlagt, er ældre forekomster sjældent levnet.

I de almindelige landsbykirker har stolestaderne dog ydet et værn mod begravelsernes udbredelse i kirkerummet. At skille stoleværket ad var både besværligt og bekosteligt, og begravelserne i skibet har derfor en klar tendens til koncentration i gangarealerne mellem stolerækkerne, hvor man uden besvær kunne komme til at grave i gulvet. I koret var kun alteret og alterskranken i vejen ved begravelser. Alteret blev oftest respekteret, men alterskranken var det let at flytte, og man vil derfor gerne finde grave i hele området mellem korbuen og alteret.

Dette er fremhævet, fordi gravenes koncentration i disse områder bevirker, at vi i de fleste kirker vil savne spor af middelalderlige indretninger umiddelbart inden for indgangsdøren, i skibets midtgang, under korbuen samt i korets vestlige del – et forhold som må holdes i erindring, når vi i det følgende skal se på kirkeudgrav-

[8] En grav i koret i Højby kirke, Ods hrd., der indeholdt en tinkalk og rester af guldbroderet silkebånd, rummer antagelig ærkebiskop Niels Jacobsen Finkenow af Nidaros († 1386); se Willy Johannsen: Et gravfund i Højby kirke. Fra Holbæk Amt 1963, p. 53 ff. Andetsteds er identiteten af gravlagte personer fastslået ved signetfund, se f. eks. Olaf Olsen i Aarbøger 1960, p. 47 f, og i Fynske Minder 1963, p. 30.

[9] Store Reces I.4.41. – Corpus Constitutionum Danicæ V, p. 198 f.

[10] Vitus Gay: Guds Agre (Ligbrændingens Historie i Danmark, Kbhvn 1931), p. 182 f.

ningernes vidnesbyrd om de romanske landsbykirkers ældste indretning.

Da M. Mackeprang i 1944 gjorde status over kendskabet til *de oprindelige gulve* i kirkerne, havde han kun få eksempler at henvise til. I St. Laurentii kirketomt i Roskilde et mosaikgulv af brændtlersfliser. I tre andre fornemme kirker – Sæby (ved Tissø), Bjernede og Tveje-Merløse – havde man iagttaget gulve af frådstensfliser. Tre steder var gulvene af »en slags kalkbeton«, og i en jysk kirke lå en simpel brolægning af piksten[11].

I dag har vi et langt bedre overblik over disse forhold. St. Laurentii er stadig ene om sit prægtige mosaikgulv, og gulve af frådstensfliser synes ikke at have haft større udbredelse; fra de nyere kirkeundersøgelser kan Mackeprangs eksempler kun suppleres med ét: flisegulvet i 1000-tals krypten under Vor Frue kirke i Århus[12]. Benyttelsen af frådstensfliser har sikkert nogen sammenhæng med forholdene i de frådstensbrud, man har hentet sten i. Kildekalken udviser i naturen en udpræget horisontal lagdeling, og det er denne, der bestemmer kvadrenes højde[13]. Har man mellem de bedre lag måttet bryde tynde flager, var det naturligt at udnytte disse som gulvsten. Når en prominent frådstenskirke som f. eks. St. Jørgensbjerg kirke i Roskilde ikke har frådstensgulv, kan dette derfor anses for et vidnesbyrd om, at kirken har hentet sine frådsten i et brud med gode sten.

Almindeligere er gulve af ler, ikke mindst i Jylland. Kirkernes lergulve er næsten altid af meget magert ler med et stort sandindhold, der har hindret gulvene i at blive for bløde ved fugtpåvirkningen. Et særlig smukt eksempel er fundet i St. Olai kirke i Hjørring, hvor det kun få cm tykke lergulv er udslemmet i 20–30 ganske tynde lag[14]. I Viborg domkirke er det romanske lergulv i skibet ca. 10 cm tykt, også med tydelig lagdeling[15]. I St. Ibs

[11] M. Mackeprang: *Vore Landsbykirker*. 2. Udg., København 1944, p. 72 og 167.

[12] Aksel Skov: *Kirken under jorden*. Skalk 1962, no. 1, p. 26. – At der o. 1910 konstateredes et gulv af frådstensfliser i Starup kirke, Haderslev hrd. (Danmarks Kirker. Haderslev amt I, p. 404), nævnes ikke af Mackeprang.

[13] Olaf Olsen i Aarbøger 1960, p. 36 f.

[14] Olaf Olsen og Palle Friis: *Sankt Olai kirke i Hjørring*. Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, p. 123 f.

[15] Olaf Olsen i Nationalmuseets Arbejdsmark 1958, p. 21; jfr. indberetning i Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv.

Fig. 1. Gulvlag i Stenløse kirke, Ølstykke herred. Det romanske mørtelgulv er i forgrunden afbrudt af begravelser i skibets midtgang. Billedet giver et indtryk af de stadige hævnninger i kirkens gulvniveau. Hans Stiesdal fot. 1956.

kirke i Roskilde er lergulvet derimod millimetertyndt, men til gengæld lagt på et solidt undergulv, udstøbt af kalkmørtel og med et rigeligt indhold af små flintesten[16].

I St. Jørgensbjerg kirke forholder det sig lige omvendt: her er lergulvet – både i den ældste kirke fra o. 1040 og den nustående fra o. 1100 – afpudset med en tynd skal af kalkmørtel[17]. Synsmæssigt har dette gulv altså fremtrådt som en kalkpudsflade. Egentlige kalkpuds-gulve har været overordentlig almindelige. Blandt de bedst bevarede skal nævnes gulvene i Stenløse kirke, Ølstykke herred[18] (fig. 1), Højby kirke, Ods herred og Blistrup

[16] Olaf Olsen i *Fra Københavns Amt* 1962, p. 70.

[17] Olaf Olsen i *Aarbøger* 1960, p. 10 f og 40.

[18] Hans Stiesdal: *Stenløse kirke og dens restaurering 1956–57*. *Fra Frederiksborg Amt* 1962, p. 13, hvorfra illustrationen fig. 1 er hentet.

kirke, Holbo herred (fig. 3). I Højby er kalkgulvet i vid udstrækning armeret med håndstore marksten, og nogle steder træder disse frem i gulvoverfladen, antagelig på grund af slid. Det samme gælder i mindre omfang i Blistrup. Kalkpuksen er i sig selv for sårbar til at anvendes i trin, og både i Højby og Blistrup vil man da også se, at gulvtrinene er udført af rækker af små, planhugne granitsten eller frådsten.

Når man betragter resterne af disse kalkpuksgulve, kan man ikke undgå at undres over den gode bevaringstilstand. Hist og her forekommer vel reparationer og lapninger, men som helhed virker gulvfladerne særdeles slidstærke – et vidnesbyrd om den romanske kalkmørtels høje kvalitet. Dertil er overfladen ofte meget smuk – nedslidningen kan have gjort den helt terrazzo-agtig – og ved de kirkearkæologiske undersøgelser bestræber man sig i videst muligt omfang for at skåne disse gulvresten mod tilintetgørelse ved den videre udgravning.

Ret udbredte er også pikstensgulve. I ædlere kirker – f. eks. Snoldelev, Tune herred – kan stenene være indstøbt i mørtel. Hyp-pigt er de dog blot lagt i sand. Oprindelige gulve af munkesten kan findes i romanske teglstenskirker; i Nykøbing Sj. kirkes senromanske kor var det ældste munkestensgulv lagt i mønster[19]. Fra Sjælland kendes som bekendt ornamenterede og glaserede teglstensfliser allerede i 1200-tallet, men ved udgravninger i landsbykirkerne er disse hidtil ikke fundet i de ældste gulvlag. Derimod forekommer de ikke sjældent i sekundære gulve fra middelalderen, der så godt som altid er af teglstensfliser eller munkesten.

I nogle kirker, hvor bevaringsforholdene er sådanne, at man ville forvente at finde rester af oprindelige gulve, har disse manglet. Forklaringen kan være, at de første gulve har været af træ, således som man tidligere havde brugt det i trækirkerne[20]. I to kirkegulve, Nørre Nebel, V. Horne herred[21], og Hemmet, N. Horne herred[22], er fundet genanvendt bygningstømmer i gulvet – i begge tilfælde planker fra bul- eller stavbygninger, og disse *kan*

[19] Forf.s indberetning i Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv.

[20] Kun i én trækirke, Sankt Olai i Hjørring, er fundet et jordgulv; Olaf Olsen og Palle Friis i Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, p. 124 f.

[21] Knud J. Krogh i Fra Ribe Amt 1957, p. 304 f.

[22] Indsendt af arkitekt V. Hardie-Fischer 1956.

hidrøre fra ældre trækirker og have tjent som gulv i stenkirkerne[23].

Som hovedregel ligger gulvet i koret ét eller to trin højere end skibets gulv[24]. Heri er for så vidt intet overraskende. Denne niveauforskel er i de fleste tilfælde opretholdt ved de senere gulvhævninger og således stadig karakteristisk for de romanske kirker. Derimod har man i reglen givet afkald på den aftrapning af korgulvet, der i lidt større kirker ofte har været etableret fra første færd. I Nykøbing Sj. var der rester af et oprindeligt munkestenstrin tværs over koret foran alteret. I Højby kirke fandtes en påfaldende stærk graduering af gulvhøjden (fig. 6). Her var der i korets østlige del foran alteret to trin[25]. I korbuen var der atter to trin, og endnu et trin fandtes tværs over skibet kun 120 cm fra korbuen, d. v. s. umiddelbart foran de sidealtre, der har stået op mod triumfvæggen. I resten af skibet er der ingen trin, men gulvet ligger her med et stærkt fald mod vest – ca. 50 cm over en strækning på 15 meter. Forskellen i gulvniveau mellem skibets vestende og korets østende er ikke mindre end 140 cm, og den udprægede skråretning må i meget høj grad have præget interiøret i kirken. Dog ikke længe; ret snart efter kirkens opførelse har man foretaget en kraftig opfyldning i skibets vestlige del, således at gulvet kom til at ligge horisontalt.

Om kirkernes *højaltre* har udgravningerne ikke bragt væsentlige nyheder. Adskillige kirker har jo endnu deres romanske højalter, og fra disse ved vi, at alteret har stået så langt fra østvæggen, at præsten ubesværet kunne gå bag om det. De altre, der støtter sig op ad korvæggen, hører den senere middelalder til[26]. Alteret er i reglen funderet på ét eller to skifter kampesten, men det hænder også, at det er sat uden fundament, direkte på det romanske gulv

[23] Dette kendes i ret stor udstrækning i Sverige, hvor f. eks. den interessante stavkirke i Hemse har kunnet rekonstrueres alene ved hjælp af genanvendte planker, fundet i kirkegulvet. Jfr. Emil Ekhoff: Svenska stavkyrkor. Stockholm 1914–16, p. 22 ff.

[24] I den ældste St. Jørgensbjerg kirke lå korets og skibets gulv dog i samme niveau; Olaf Olsen i Aarbøger 1960, p. 11.

[25] I St. Laurentii kirke i Roskilde fandtes ved udgravningen i 1931 ikke mindre end tre trin foran alteret. Det øverste af disse løb dog ikke tværs over koret, men omgav alteret og dannede således en forhøjning for dette. Jfr. Hugo Matthiesen: St. Laurentii kirke i Roskilde. Fra Københavns Amt 1931, p. 160 f.

[26] Efter hvad Knud J. Krogh har meddelt mig, stod det oprindelige alter i Malt kirke dog op ad østvæggen i det lille kor.

(Højby). I St. Jørgensbjerg var der hverken i første eller anden kirke de ringeste spor af et muret alter på lergulvene; i den ældste kirke fandtes imidlertid to stolpehuller, der gennembrød lergulvet, og som *kan* hidrøre fra et alterbord på stolper[27]. To stolpehuller, der fandtes i den nustående St. Jørgensbjergs kirkes kor, stammer derimod utvivlsomt fra et *ciborium* – en baldakinopbygning omkring det romanske alter, 1,80 meter dybt og 2,80 meter bredt. Fundforholdene viste klart, at ciboriet har været opstillet, allerede inden det romanske lergulv blev lagt. Dette er så meget mere påfaldende, som alteret selv først kan være rejst efter gulvlægningen[28].

At der i talrige kirker fra første færd har været *sidealtre* i skibets østre hjørner, fremgår allerede af forekomsten af alternicher i triumfvæggen adskillige steder[29], og hist og her står endnu rester af selve altrene, især som understøttelse for prædikestole eller prædikestolstrapper. Ved udgravningerne findes da også til tider spor af sidealtre. De er gerne af ringe størrelse – i Blistrup kirke således ca. 100 × 130 cm – og ligesom højaltrene opført med kasse-mure, d. v. s. med opmurede facader til de frie sider, men indvendigt opfyldt med rå sten, brokker og mørtel. Selv om altrene støder direkte op til kirkens murværk og næsten altid er opført, inden gulvet blev lagt, er det dog tilsyneladende et ufravigeligt krav, at de skal være uden egentlig bygningsmæssig forbindelse med murværket. Altrene hører til kirkens inventar, ikke til bygningen som sådan.

I Ølgod kirke, Øster Horne herred, der har smukt udformede sidealternicher i triumfvæggen, fandtes som venteligt spor af sidealtrene i gulvet: ensartede flader af håndstore sten, indstøbt i kalkmørtel. At alterbordene var oprindelige, sås deraf, at det ældste gulv i skibet var lagt op mod dem. Triumfmuren er imidlertid usædvanlig fornemt opbygget bag altrene – bl. a. findes i begge sider en høj lodretstillet kvader, der bryder skiftegangen over hele seks skifter – og udgraveren slutter heraf, at altrene næppe har skjult murværket og derfor snarest har haft form af borde med

[27] Olaf Olsen i Aarbøger 1960, p. 10 f.

[28] Ibid. p. 40 f. – I Trans kirke, Vandfuld hrd., har Knud J. Krogh fundet stolpehuller fra kirkens romanske ciborium, hvis rester opbevares på Nationalmuseet.

[29] Alene i Københavns amt findes en halv snes kirker med sådanne nicher (Danmarks Kirker. Københavns Amt IV, p. 2194).

fire ben, således at muren var synlig bag dem[30]. At sidealtrene kunne være udformet på denne vis, antydes af et fund i St. Jørgensbjerg kirke, hvor der fandtes to kraftige stolpehuller med en indbyrdes afstand af ca. 70 cm foran triumfvæggen nord for korbuen. I St. Ibs kirke, Roskilde, var levnet ubetydelige rester af det sydøstre sidealter, deriblandt to frådstenskvadre, der er formet som en halv rundstav[31]. Her har alteret om ikke stået på ben, så dog i hvert fald i sin udsmykning bevaret en mindelse om denne alterform.

I St. Laurentii kirke i Roskilde fandt Hugo Matthiessen et oprindeligt alter i korets nordvesthjørne. Ved senere kirkeundersøgelser er der ikke nogetsteds fundet alter på dette sted. Derimod har man i Stenløse kirke, Ølstykke herred, påvist svage, men sikre spor af et ikke mindre end 275 cm bredt alter, der har haft sin plads direkte foran korbuen, og som er opmuret, inden skibets første gulv blev lagt[32]. Alteret foran korbuen – *helligkorsalteret* eller *lægmandsalteret* – er veldokumenteret for en del dom- og klosterkirkers vedkommende[33], men om dets udbredelse i landsbykirker er vi kun slet underrettet. To nordsjællandske kirker, Tikøb og Uggeløse, samt to bornhomske kirker, Øster Marie og St. Peder, har i triumfmuren mindelser om murede korskranker, hvis fagdeling næsten forudsætter tilstedeværelsen af et helligkorsalter[34]. Om der i forbindelse med alteret i Stenløse har været en muret skranke i korbuen, kan ikke afgøres, eftersom hele triumfmuren er nedbrudt ved en korudvidelse i gotisk tid.

Ved udgravning er der aldrig tidligere påvist alter foran korbuen i almindelige landsbykirker. Dette kan i nogen grad skyldes, at der – som indledningsvis nævnt – netop på dette sted næsten altid findes nyere grave, der har ødelagt de ældre spor. Helligkorsalteret i Stenløse er da også gennemskåret af grave, og havde det blot været en snes centimeter smallere, ville det være udslettet helt af disse. Det er iøvrigt værd at bemærke, at Stenløse-alteret på et tidligt tidspunkt er nedbrudt og erstattet af to sidealtre på

[30] Mogens Bencard i *Fra Ribe Amt* 1962, p. 364 ff.

[31] Olaf Olsen i *Fra Københavns Amt* 1962, p. 80.

[32] Hans Stiesdal i *Fra Frederiksborg Amt* 1962, p. 9 ff.

[33] Elna Møller: *Om danske lektorier*. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1950, p. 129 ff.

[34] Se *Danmarks Kirker*. Bornholm p. 465 og 559 f. Også i Skåne er fænomenet påvist, jfr. Monica Rydbeck: *Skånes stenmästare före 1200*. Lund 1936, p. 201 ff.

Fig. 2. Romansk vægbænk i Højby kirke, Ods herred. Forf. fot. 1962.

de traditionelle pladser nord og syd for korbuen. Tør vi da tro, at alle kirker, som ikke fra begyndelsen har været udstyret med sidealtre i skibets østhjørner, i stedet har haft alter foran korbuen? Næppe. I St. Laurentii kirke, hvor det oprindelige gulv er velbevaret i skibets østlige del, kan det definitivt fastslås, at der i den ældste tid overhovedet ikke fandtes noget alter på denne plads, og samme indtryk får man i andre kirker uden oprindelige sidealtre. Man gør nok klogt i at regne med, at forholdene kan have artet sig meget forskelligt. Der fandtes øjensynligt ingen faste regler for, hvor mange sidealtre en kirke skulle have, og hvor de skulle stå.

Råder der således endnu nogen usikkerhed med hensyn til sidealtrene, kan vi til gengæld konstatere, at *murede vægbænke i skibet* har været en næsten universel foreteelse i de romanske kirker. Tal-

rige steder er rester af sådanne bænke dukket frem. De har flankeret skibets vægge, dog med undtagelse af triumfvæggen, hvor sidealtrene jo ofte stod[35]. Bænkene har været anset for en så fast bestanddel af interiøret, at de så godt som altid er opført, endnu inden gulvet blev lagt i skibet[36].

Vægbænkene er opmuret af to eller højst tre skifter sten med tilhugget forside. Materialet er gerne den stenart, som kirken selv er bygget af. Stenene ligger i en enkelt række og er sjældent så store, at de når helt ind til væggen; mellemrummet er da opfyldt med stenbrokker i kalkmørtel eller – sjældnere – ler. Forsiden er oftest afpudset med kalkmørtel. Bænkenes bredde er aldrig under 30 og sjældent over 40 cm, og i to kirker, Højby og Blistrup, hvor de stedvis var bevaret i fuldt omfang, er højden målt til henholdsvis 30–33 og 40 cm[37]. I begge kirker har bænken haft glatpudsedede oversider (fig. 2). Der er altså tale om smalle, lave og kolde siddepladser, som dog kan have været gjort mere bekvemme ved udlægning af siddehynder; herom véd vi intet. Lige så lidt vides om deres benyttelse under de kirkelige handlinger. I en middelstor landsbykirke kan der have været ialt ca. 30 meter vægbænk, hvilket giver siddeplads til mere end et halvt hundrede personer. Det er såldes ikke en helt ubetydelig del af sognefolket, der kunne bænkes her, og det må på baggrund heraf være berettiget at sætte et spørgsmålstegn ved den traditionelle opfattelse, ifølge hvilken disse bænke skulle være forbeholdt sognets gamle og svagelige.

Ved vurderingen af vægbænkenes funktion i kirken er det vigtigt at holde i erindring, at de i almindelighed tilhører den ældre middelalder alene. Som hovedregel gælder, at bænken er nedbrudt allerede i forbindelse med den første gulvhævning i kirken, der sædvanligvis har fundet sted i senromansk eller gotisk tid. De gotiske gulve er oftest ført helt ind til væggene hen over det nederste skifte af bænken, og der er vist ikke et eneste sted fundet vidnesbyrd om, at man har bygget nye vægbænke i tilslutning til sekundære gulve. Vi kan da notere, at hvorledes bænken end har været benyttet, synes de tidligt at være blevet overflødige.

[35] I St. Laurentii kirke i Roskilde var der dog også bænke langs triumfvæggen, men disse blev tidligt afløst af sidealtre. Hugo Matthiessen i *Fra Københavns Amt* 1931, p. 160.

[36] Kun i Højby kirke kendes vægbænke sat *på* det romanske gulv.

[37] Dette svarer til forholdene i St. Laurentii kirke i Roskilde, hvor vægbænken var 35–40 cm høj.

Det må formodes, at nordsidens bænke i reglen har været kvindernes, sydsiden mændenes – dette såfremt den liturgisk foreskrevne adskillelse af kønnene i kirken har været praktiseret inde i bygningen[38]. Normalt synes bænkene at være identisk opbyggede og af ganske samme dimensioner på begge sider. Kun i Vig kirke, Ods herred, er der konstateret en afvigelse. Her har der øjensynligt været to lave gulvtrin foran bænken i syd[39], som derved er blevet hævet over nordbænken, der kun har ét trin foran sig. Dette forklares bedst som et vidnesbyrd om mændenes fortrinsstilling i kirken, svarende til den ikke ualmindelige forskel mellem portalerne, hvor syddøren kan være rigere udformet end norddøren[40].

Forskellige forhold lader os ane, at bænkene i skibets vestende, vest for indgangsdørene, i visse tilfælde, om ikke altid, har været forbeholdt særligt privilegerede personer. Som bekendt findes på Sjælland en række landsbykirker fra romansk tid med oprindelige vesttårne – som regel to – i hvilke der er eller har været indrettet gallerier i andet stokværk med arkader ind mod skibet[41]. Bedst bevaret og derfor mest kendt er gallerierne i Tveje Merløse og Fjenneslev[42] kirker, der begge er opført af medlemmer af den mægtige Hvide-slægt. Næppe med urette formodes det, at disse tårnanlæg er inspireret af den frådstensdomkirke, som o. 1080 opførtes i Roskilde, og hvor kongen sandsynligvis efter tysk forbillede har haft sit galleri i vestværket. I landbykirkerne må gallerierne analogt hermed opfattes som herskabspulpiturer, forbeholdt kirkernes ejere og deres familier.

Det er karakteristisk for disse tidlige tårnanlæg, at de er ganske smalle. Betragter man deres grundplan, vil man bemærke, at den i det ydre ikke adskiller sig fra tidens tårnløse kirkers, og at tårnanlægget så at sige er indbygget i skibet. Det optager kun den plads,

[38] Hvad begravelserne i kirkegulvet angår, er skellet ikke respekteret, hverken i middelalderen eller senere.

[39] I Vig kirke er der ikke foretaget en egentlig gulvundersøgelse. Ved kirkens restaurering i 1960 afdækkedes imidlertid dele af den romanske gulvflade. Kirkens arkitekt, professor Mogens Koch, anmeldte fundet til Nationalmuseet, som derefter foretog en skitse-mæssig opmåling af forekomsterne.

[40] Jfr. M. Mackeprang: *Jydske Granitportaler*. København 1948, p. 2 f.

[41] C. G. Schultz: *Bidrag til de danske Tvillingtaarnes Udviklingshistorie*. Fra Københavns Amt 1935, især p. 130 ff. Jfr. *Danmarks Kirker*. Københavns Amt 194, p. 2194 ff.

[42] I Fjenneslev er tårnet undtagelsesvis ikke oprindeligt, men en tidlig tilføjelse.

Fig. 3. Udgravning i Blistrup kirke, Holbo herred. Billedet viser skibets sydvesthjørne, set fra nordøst. Det ses, hvorledes trinnet foran syddøren (øverst t.v.) fortsætter i en forhøjning i skibets vestende. I hjørnet er der rester af den murede vægbænk, og det ses, at den gotiske hvælvingspille er anbragt direkte på bænkens overside. Hullet nederst t.h. er fremkommet ved udgravning i en grav. Forf. fot. 1966.

der i almindelige landsbykirker findes vest for indgangsdørene i skibet, og det er påfaldende, at indgangsdørene i de ældste tårnkirker af denne type altid er anbragt snært op mod tårnpartiet [43]. På denne baggrund er det yderst interessant, at der i gulvet i tre romanske kirker uden tårn – og flere vil utvivlsomt følge – er konstateret *forhøjninger i skibets vestende*, der netop omfatter det område, som i samtidige tårnkirker optages af herskabsindretningen.

De tre kirker med vestforhøjning – Blistrup, Trans og Vig – er alle nævnt tidligere i denne artikel. Fælles for dem er, at forhøjningen kun er hævet ét trin – mellem 15 og 22 cm – over gulvet i den øvrige del af skibet.

Både i Vig (fig. 4) og Blistrup (fig. 5) løber dette trin tværs over kirken i ret linie mellem nord- og syddørens vestvanger, dog således at det i begge ender tunger ud foran dørene (jfr. fig. 3).

[43] Se C. G. Schultz's eksempler i *Fra Københavns Amt* 1935, p. 132.

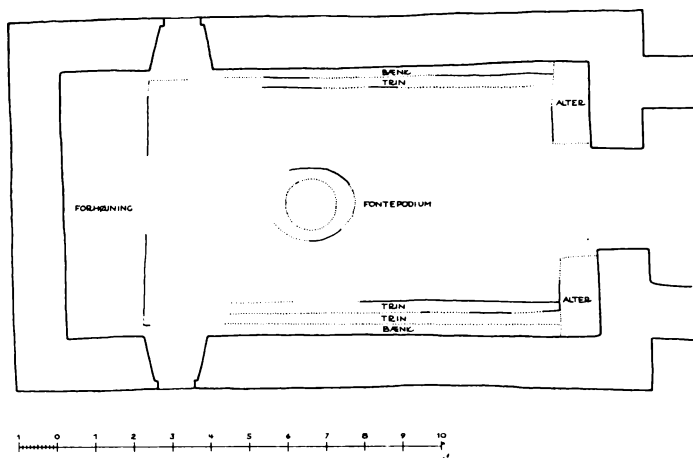

Fig. 4. Vig kirke, Ods herred. Rekonstruktion af skibets oprindelige indretning. Plan 1:200. Tegnet af forf. efter skitse-mæssig opmåling af Aage Roussell 1960.

I Højby kirke[44] fandtes ved udgravning i skibets vestende spor af et beslægtet, men rigere udformet anlæg. Her var gulvet ikke hævet, men i stedet for gulvtrin fandtes vest for dørstederne tværs over skibet en ca. 50 cm bred muret skranke, bevaret i en højde af indtil 45 cm over romansk gulvniveau (fig. 6). Skrankens oprindelige højde kan ikke bestemmes, men eftersom den er uden fundament, blot sat på mørtelgulvet, må det anses for udelukket, at den har været ført helt op til loftet i den anselige kirke, ligesom den næppe har båret et pulpitur. Med skibets mure har den, så vidt det kunne konstateres, ikke haft bygningsmæssig forbindelse. I skranken er der to smalle åbninger, henholdsvis 46 og 40 cm brede, placeret med samme afstand, 200 cm, fra nord- og sydvæggen. Åbningerne har lige gennemløbende karme uden dørfalse. Om der tillige har været åbning på midten, kunne ikke afgøres, eftersom skranken her var ødelagt af begravelser, men dette må anses for mindre sandsynligt. Skranken har muligvis overlevet den første store gulvhævning i skibet, men spor af kalkmalerier på væggen over skranken lader formode, at den må være faldet senest i forbindelse med opførelsen af kirkens gotiske hvælvinger.

[44] Højby kirke blev undersøgt 1961–62 af forf., der blev bistået af sognepræst A. Dahlerup Koch, arkitekt Johs. Hertz og stud. mag. Willy Johannsen. En supplerende undersøgelse i tårnrummet blev foretaget af museumsinspektør Erik Skov.

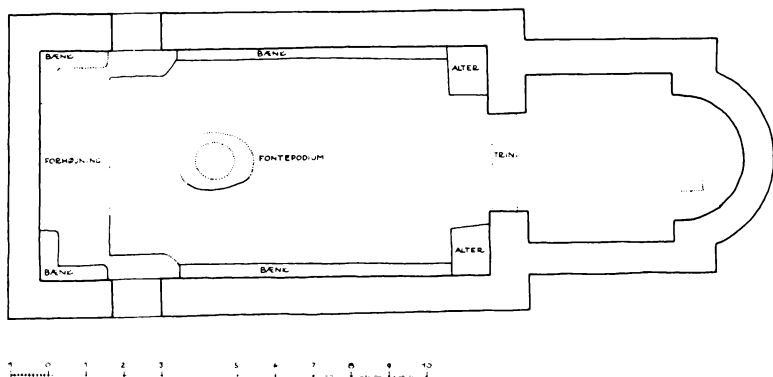

Fig. 5. Blistrup kirke, Holbo herred. Rekonstruktion af kirkens oprindelige indretning. Plan 1:200. Tegnet af forf. efter opmåling ved Morten Aaman Sørensen og Elna Møller 1966.

De smalle åbninger mod skibet har ikke været eneste indgang til området bag skranken. Der har også været dør i vest. Den romanske vestmur er gennembrudt af buen til det gotiske tårnrum, og døren er derfor væk, men i gulvet under buen fandtes rester af nederste skifte af dørens karmsten. Den har været ca. 120 cm bred i døråbningen og er – hvad der er ret usædvanligt for romanske døre – forsynet med en bred smig, således at bredden ved den indvendige murflugt var 180 cm.

Om der på samme måde har været vestdør i kirkerne med lav vestforhøjning, må indtil videre forblive et ubesvaret spørgsmål. I de undersøgte kirker er de eventuelle døre gået tabt ved gennem-brydningen af arkaden til det senere tilbyggede tårn, og begravelser i gulvene har ødelagt, hvad der måtte have været at finde her.

I Højby kirke er der bag skranken murede bænke ved nordvæggen, og ved vestvæggen findes de på begge sider af døren. Ved sydvæggen har en moderne fyrgrav udslettet alle spor, men der er ingen grund til at betvivle, at der også her har været bänk. Tilsvarende findes der bænke i Blistrup kirkes vesthjørner (fig. 3). Disse bænke er i nord og syd ført frem til dørene, d. v. s. ca. 220 cm fra hjørnet, medens de langs vestvæggen kun er 130 cm lange[45]. Ud for det midterste parti af vestvæggen synes der ikke at have været nogen bänk. I Højby adskiller bænkene bag skranken sig på ingen måde fra de øvrige vægbænke i skibet, men i Blistrup er

[45] Kun den sydvestre hjørnebänk kunne påvises. På den nordvestre bænks plads var gulvlagene forstyrret.

bænkene på forhøjningen tilsyneladende bevidst gjort 5–10 cm bredere end bænkene nede i skibet.

Disse forekomster i kirkernes vestpartier optager som nævnt nøjagtigt den plads, som i samtidige tårnkirker er anvendt til herskabs-galleri. Allerede af denne årsag er det nærliggende at tolke dem som kirkeejers-tribuner. De antyder, at det i den tidlige middelalder ikke blot var kirkerne med tårnanlæg og muret galleri, der kunne være stormandsbygninger, og yder derved et ikke uvæsentligt bidrag til den gamle diskussion om, hvem der rejste vore romanske stenkirker. En kirke som f. eks. Blistrup har hverken ved sin ydre fremtoning eller væggenes udsmykning udmærket sig frem for så mange andre små landsbykirker. Alligevel ser vi altså, at den rimeligvis er rejst af en stormand eller gruppe af storbønder, som har manifesteret deres særrettigheder blandt kirkefolket ved at etablere deres egen afdeling af kirken.

Dette er lærerigt. Spørgsmålet om tilstedeværelsen af stormandsindretninger i en kirke kan i så fald ikke besvares alene ved omhyggelige studier i murværket. Kirkegulvet kan give oplysninger, der ikke kan hentes i murene. Og endda kan vi ikke være sikre på at have fundet hele sandheden. Andre steder kan kirkeejere have undladt at markere deres privilegier ved at rejse forhøjninger, skranker eller gallerier, idet de ganske simpelt kan have forudsat, at vestenden af skibet var deres. Med andre ord: udgravningerne i kirkegulvene kan bringe nye vidnesbyrd om stormændenes kirkebyggeri; men hvor sådanne spor mangler, kan man ikke modsat slutte, at kirkerne ikke har haft stormænd som bygherrer.

Fra vestforhøjningerne bevæger vi os atter ned i skibet, denne gang for at eftersøge spor af døbefontens anbringelse i rummet. Ifølge almindelig opfattelse stod fonten i middelalderen »i umiddelbar nærhed af en af kirkens indgange« [46]. At dette skulle være det almindelige i landsbykirkerne, er ikke blevet bekræftet ved udgravningerne. Selv om områderne øst og vest for indgangsdørene sædvanligvis er ret uforstyrrede af begravelser, er der kun i én kirke, Rimsø, Nr. Dyrs herred, fundet spor i det ældste gulv, der kan tydes som fonteplads. I pikstensbrolægningen findes her rester af en lav forhøjning af uregelmæssig form øst for den tilmurede syddør og maksimalt 1,6 meter fra væggen. Forhøjningen, der har været ca. 1 × 1 meter stor, er dannet af små kampesten og opmuret med an-

[46] M. Mackeprang: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*. København 1941, p. 69.

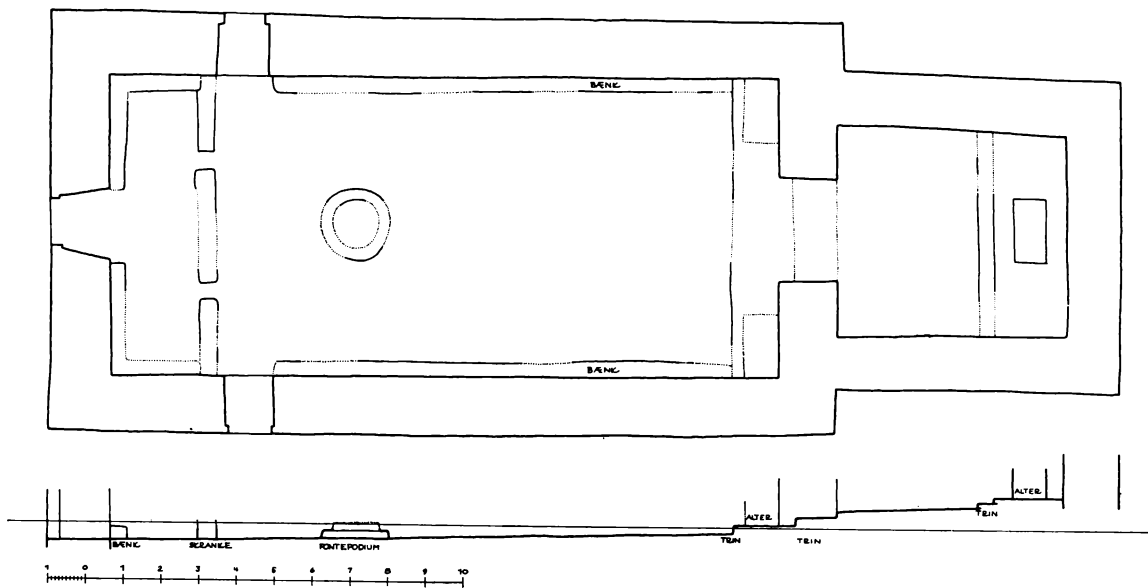

Fig. 6. Højby kirke, Ods herred. Rekonstruktion af kirkens oprindelige indretning. Plan 1:200.
Tegnet af forf. efter opmåling ved Johs. Hertz 1962.

Fig. 7. Udgravning i Højby kirke, Ods herred, set fra vest. Resterne af det romanske fontepodium – i nordsiden det nederste trin, i syd kun nogle småsten – ses midt i billedet, gennemskåret af begravelser. Gravene i kirken er så talrige, at det lyse romanske mørtelgulv kun er bevaret pletvis, bedst nær væggene. Nederst t.v. ses rester af den murede skranke i skibets vestende. Forf. fot. 1962.

vendelse af mørtel. Til det omliggende gulv er der ikke naturlig forbindelse, og det må anses for sandsynligt, at forhøjningen er en sekundær indretning i kirken.

I tre andre romanske kirker – Vig, Højby og Blistrup – er der imidlertid fundet spor af et oprindeligt *fontepodium* i skibets midte, anbragt nøjagtigt i længdeaksen øst for dørstederne[47]. For alle tre kirker gælder, at kun små fragmenter af fontepladsen er bevaret. Langt det meste er ødelagt af de uundgåelige begravelser i skibets midtgang. Bedst er bevaringsforholdene i Højby (fig. 7). Her er

[47] Efter hvad Knud J. Krogh har meddelt mig, er der i Trans kirke fundet rester af en forhøjning på samme sted i kirken. Også denne må antagelig anses for at hidrøre fra et fontepodium.

levnet den nordligste og sydligste del af et øjensynligt cirkulært podium med en diameter på 180 cm, opmuret af tilhugne kampesten og afpudset med hård kalkmørtel. I nord fandtes det nederste trin, der er 30 cm bredt og 20 cm højt, målt fra oprindeligt gulvniveau; af det øvre trin er kun levnet et svagt aftryk i det nedre trins overkant, og dets højde kan derfor ikke angives. I syd indskrænker sporene sig til en meget ødelagt stump af podiets nederste trin. Det ses her, at podiet er sat på det færdige romanske gulv, antagelig umiddelbart efter dets færdiggørelse.

Også i Vig kirke er der rester af podiet både nord og syd for midtgangens begravelser. Podiet, der er opbygget af kampesten og puds på samme måde som i Højby, er imidlertid brudt ned til under nedre trins niveau, således at hverken trindhøjden eller et eventuelt øvre trins placering kan fastslås. Podiet har været af oval form: i nord-syd med udstrækning omtrent som i Højby, 190 cm, men i øst-vest mindst 220 cm langt. Også her er podiet opmuret på det romanske gulv.

I Blistrup kirke[48] var kun levnet den yderste sydlige kant af podiet. Det har været opbygget af ret rå tilhugne granitsten, af hvilke kun to endnu lå på plads, men ved aftryk i mørtelgulvet kunne podiets omkreds dog følges over ialt 140 cm. Trindhøjden har været 22 cm, svarende til trinets foran dørene og vestforhøjningen i kirken. De dårlige bevaringsforhold gjorde det umuligt at afgøre, om der har været flere trin. Podiet har været ovalt som i Vig, og udstrækningen kan anslås til ca. 160 cm i nord-sydlig retning, 200-240 cm i øst-vest[49].

De her nævnte kirker med fonteplads midt i skibet tilhører alle den gruppe, der har stormandstribune i vestenden. Fonten kan da være sat midt i kirken, fordi vestenden ikke var til rådighed. Men det er dog i høj grad et spørgsmål, om udbredelsen af fontepodier midt i skibet ikke rækker væsentlig videre. I de fleste kirker har begravelserne i midtgangen udslettet, hvad der måtte have været af vidnesbyrd om fontepodier. Ved dørene, hvor bevaringsvilkårene

[48] Blistrup kirke undersøgtes i 1966 af forf. i samarbejde med arkitekterne M. Aaman Sørensen og Elna Møller og med bistand af stud. mag. Else Roesdahl.

[49] Det må tilføjes, at der i en fjerde kirke, St. Laurentii i Roskilde, kan findes indicier for tilstedeværelsen af et fontepodium midt i skibets vestlige del. Kirkens oprindelige flisegulv er lagt i mønster omkring rosetter, og den vestlige roset i skibet (se Danmarks Kirker. Københavns Amt I, p. 35) kan have indrammet døbefonten. Rosettens diameter har været ca. 240 cm.

Fig. 8. Romansk døbefont på middelalderligt podium. Väskinda kyrka, Gotland. Forf. fot. 1960.

i gulvet er bedre, er der som nævnt intetsteds fundet spor af oprindelige fontepladser. Lad os da se, hvad den katolske kirke foreskriver med hensyn til fontens placering.

Allerede i oldkirkens tid foregik dåben i kirkens vestlige del eller i et baptisterium ved kirkens vestende. Fra 300-tallet vides, at gravkirken i Jerusalem havde baptisterium i vest, og i den konstantinske basilika i Lateranet fandtes i vest et fornemt udstyret rum med dåbskumme i gulvet. At denne placering ikke var tilfældig, viser kirkefædrenes forskrifter for katekumenatet. Ifølge patriarken Kyrillos skulle katekumenene vende sig mod vest, når de i baptisteriets forrum påhørte belæringen, thi vesten er mørkets område, og mørket bor i den udøbte. Pseudo-Dionysios lader katekumenen strække armen afværgende mod vest, medens Ambrosius ligefrem foreskriver, at dåbskandidaten skal vende sig mod

vest og spyttede djævelen i ansigtet (*in os sputare*)[50]. Dåben var indgangen til kirken, og fonten fandt da sin naturlige plads i vest, ved kirkens grænse mod de mørke magters område. De fritliggende karolingiske baptisterier lå derfor oftest vest for kirken, og da man siden gik over til at anbringe fonten i selve kirken, blev den sat i vest, hvor indgangen til kirken jo også var. I de kirker, der fik vesttårn med galleri, stod fonten gerne i tårnets underrum[51].

I Vesteuropas store kirker møder vi i romansk tid en række variationer med hensyn til fonteopstillingen. Den kan stå både øst og vest for en af dørene, i sideskibet eller midt i kirken[52]. For de mindre kirkers vedkommende foreligger ikke megen viden, men kun den formodning, at fontene her i almindelighed har stået lige ved døren. Bag denne formodning ligger vel dels de almindelige liturgiske forskrifter om fontens plads i kirkens nederste ende, dels måske en lidt for håndfast tiltro til, at læren om det udøbte barns urenhed måtte afstedkomme, at man satte fonten lige inden for døren for at reducere besmittelsen af kirken til det mindst mulige. Her overser man imidlertid, at den katolske dåb indledes med magtfulde exorcismer foran kirkens tærskel, inden dåbsbarnet indlades i kirken med præstens stola over sig. I de større kirker kunne der være adskillige skridt fra døren til fonten. Hvorfor skulle småkirkerne da absolut have haft fonten lige ved døren?

Fontepladsen midt i skibets vestlige del kunne næppe give anledning til liturgiske betænkkeligheder. Tværtimod understregede denne anbringelse dåbens centrale betydning i kristenlivet. Hertil bidrog også podiet. Trinene op til fonten synes ikke at være tillagt nogen symbolsk betydning, men de har tjent til at fremhæve og forherlige dåbens sakramente.

Mange steder i udlandet står fontene endnu på høje podier. I England er de særlig talrige, men her antages de først at have nået deres store udbredelse i slutningen af middelalderen[53]. På Gotland findes den dag i dag høje middelalderlige fontepodier i adskillige kirker. Det efterreformatoriske stoleværk har ganske vist i reglen fordrevet fonten fra skibet[54], men f. eks. i Väskinde kirke

[50] Romuald Bauerreiss: *Fons sacer. Abhandlungen der bayerischen Benediktiner-Akademie Bd. VI*, München 1949, p. 8 f.

[51] Ibid. p. 41 ff.

[52] J. G. Davies: *The Architectural Setting of Baptism*. London 1962, p. 61 ff.

[53] Ibid. p. 76.

[54] Landsantikvarie Gunnar Svahnström, Visby, har meddelt mig, at man ved

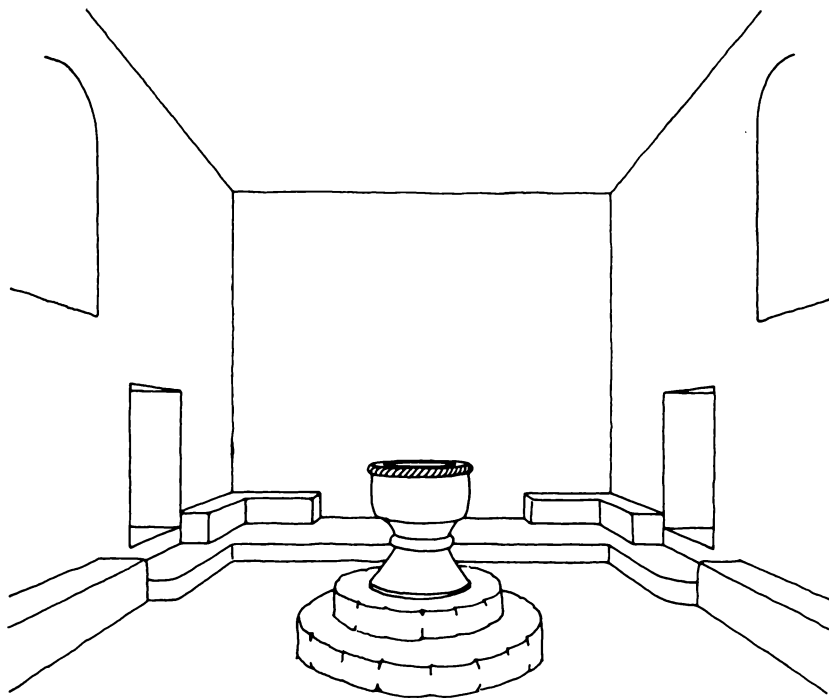

Fig. 9. Den oprindelige indretning af Blistrup kirkes vestlige del. Rekonstruktionstegning af Morten Aaman Sørensen.

(fig. 8) står podiet med fonten stadig i midtaksen, nu i tårnet. At også den danske kirke har kendt det høje fontepodium, har ikke været påagtet. I M. Mackeprangs store værk om Danmarks middelalderlige døbefonte nævnes muligheden overhovedet ikke. Men efter fremkomsten af sikre vidnesbyrd om fontepodier i mindst tre danske kirker ligger det nært at rejse det spørgsmål, om disse podier ikke snarere har været en regel end undtagelser.

Betragter man de mange fonte, især i Jylland, der er udsmykket med relieffer, vil man fornemme, at de er skabt til at stå højt. Billedfremstillingerne på kummens sider skal ses fra siden, ikke skråt oppefra som vi må det idag, hvor fontene er plantet direkte på gulvet. For at få det fulde indtryk af reliefferne må vi bøje os ned (fig. 10). Dette kan ikke have været meningen. Podierne har bragt billederne op i øjenhøjde.

en nyligt foretaget udgravning i Garda kirke har fundet et cirkulært fontepodium på samme sted som podiet i Højby kirke.

Fig. 10. Romansk døbefont i Nationalmuseet. Øverst set fra øjenhøjde; nederst ret fra siden. Bent Rud fot.

Podierne har – som vi kan se – krævet ganske megen plads, og i vore små landsbykirker ville det være svært at finde en både praktisk og æstetisk tilfredsstillende anbringelse af dem ved kirkedøren. Den midtplacering, vi møder i Højby, Vig og Blistrup, forekommer umiddelbart at være indlysende rigtig, og jeg vover at påstå, at således har fontene antagelig til en begyndelse stået i de fleste romanske landsbykirker[55]. Er dette tilfældet, må vi revidere den traditionelle opfattelse af den romanske kirkes skib som et øde rum, hvor alt inventar – altre, bænke, font – trænges ved væggene. På sit høje podium midt i skibet har fonten, ofte bemalet med stærke farver, domineret rummet, været dets samlende punkt, et modstykke til højalteret i koret. Ikke blot i skibets møblering, men i hele kirkerummets arkitektur har fonten været en væsentlig bestanddel.

[55] I kirker med oprindeligt tårn har fonten dog sikkert fra begyndelsen normalt været anbragt i tårnrummet eller under tårnarkaden, og omflytningen af de romanske fonte er i almindelige kirker sandsynligvis indledt ved opførelsen af de gotiske tårne, hvis underrum vel ofte indrettedes som dåbskapeller.